

УДК 159.923.2

Залежність актуалізації ресурсів саморозвитку особистості студентів від типу та рівня рефлексивності

Зімовін О. І.

У статті представлено результати емпіричного дослідження впливу рефлексивності на актуалізацію ресурсів саморозвитку особистості студентів. Наведено регресійні рівняння, які моделюють вплив типів рефлексивності на актуалізацію ресурсів саморозвитку та дозволяють прогнозувати зміни у цій системі у залежності від змін рівня вираженості рефлексивності. Показано, що в якості основного фактору актуалізації ресурсів саморозвитку особистості студентів виступає рефлексія взаємовідносин із іншими людьми. Встановлено залежність як структурної організації актуалізації ресурсів саморозвитку особисті, так і функціональної ролі рефлексії у цій організації від загального рівня рефлексивності.

Ключові слова: саморозвиток особистості, рефлексивність, тип рефлексивності, ресурси саморозвитку, актуалізація ресурсів саморозвитку, структурна організація, студентський вік.

В статье представлены результаты эмпирического исследования влияния рефлексивности на актуализацию ресурсов саморазвития личности студентов. Приведены регрессионные уравнения, которые моделируют влияние типов рефлексивности на актуализацию ресурсов саморазвития и позволяют прогнозировать изменения в этой системе в зависимости от изменений уровня выраженности рефлексивности. Показано, что в качестве основного фактора актуализации ресурсов саморазвития личности студентов выступает рефлексия взаимоотношений с другими людьми. Установлена зависимость как структурной организации актуализации ресурсов саморазвития личные, так и функциональной роли рефлексии в этой организации от общего уровня рефлексивности.

Ключевые слова: саморазвитие личности, рефлексивность, тип рефлексивности, ресурсы саморазвития, актуализация ресурсов саморазвития, структурная организация, студенческий возраст.

This paper presents the results of the empirical research of reflexivity impact on actualization of student self-development resources. There are shown the regression equations that model the impact the self-development actualization resources and give us an opportunity to predict changes in this system depending on changes of reflexivity level severity. Reflexivity of relationships with other people is displayed as the main factor of actualization of student self-development resources. The dependence of both the structural organization of actualization of a personality self-development resources and functional role of reflexivity in this organization on the overall reflexivity level is stated.

Keywords: personality self-development, reflexivity, reflexivity type, self-development resources, actualization of self-development resources, structural organization, student age.

Постановка проблеми. Проблема умов, факторів, механізмів розвитку та саморозвитку особистості виявляється надзвичайно актуальною у наш час, коли процеси суспільних, політичних, культурних змін пришвидшені, а їх суперечливість дозволяє казати про те, що розвиток особистості як загальна форма її буття має сьогодні більше критичний, ніж літичний характер. Таке положення вимагає від особистості здатності опанувати власний розвиток, життєвий шлях та діяльність, тобто здатності до саморозвитку. На думку багатьох дослідників (Б. Г. Ананьєв, С. Б. Кузікова та ін.) найбільш чутливим періодом формування суб'єкта саморозвитку є студентський вік, що вказує на значущість досліджень умов та механізмів саморозвитку особистості саме в цей період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В психології саморозвиток особистості розглядається з позицій суб'єктно-діяльнісного підходу через поняття «самодетермінації» (С. Л. Рубінштейн, А. В. Брушлинський, К. А. Абульханова-Славська), у культурно-історичній парадигмі через поняття «оволодіння засобами розвитку» (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв), як фундаментальна властивість особистості (В. І. Слободчиков, Є. О. Ісаєв, С. Д. Максименко), через визначення педагогічних умов переходу до саморозвитку у теорії розвивального навчання (В. В. Давидов, В. В. Репкін, О. К. Дусаविцький), як реалізація потенціалу особистості у гуманістичному та екзистенціальному підходах (А. Маслоу, К. Роджерс, І. Ялом, Ф. Перлз) і т. д.

Майже кожна психологічна концепція так чи інакше торкається проблеми саморозвитку особистості. У той же час проблема психологічних умов саморозвитку, а також механізмів, що його забезпечують досі не вирішена. Дослідники шукають їх: у мотиваційній сфері – мотив самовиховання (І. І. Чеснокова); співвідношенні реальної та ідеальної форми (Д. Б. Ельконін); суб'єктивних цілях та інтересах особистості (Л. М. Кулікова, Г. О. Селевк); життєвих цілях та цінностях (С. Л. Рубінштейн); структурі життєвого шляху (Б. Г. Ананьєв). Проте, у такому разі дослідники скоріше зосереджуються на самій структурі саморозвитку, його проявах та корелятах, ніж на умовах його здійснення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Ми стоїмо на позиції О. К. Дусавицького, С. Л. Рубінштейна, А. В. Карпова [2, 5, 3] та інших дослідників, що вважають специфічно людською якістю рефлексивність особистості, яка, забезпечуючи їй здатність до спрямування власної діяльності на саму себе, дозволяє перервати ланцюг зовнішньої детермінації

розвитку та перейти до нового модусу буття – саморозвитку. Отже, усвідомлення протиріч власного життєвого шляху особистістю за допомогою рефлексивності забезпечує актуалізацію ресурсів саморозвитку. Перевірці такого припущення було присвячено дослідження, результати якого висвітлюються у цій статті.

Цілі статті. Загальна мета статті – визначення особливостей впливу рефлексивності на актуалізацію ресурсів саморозвитку особистості студентів. Досягнення мети вимагає вирішення наступних завдань: 1) Опис процедури та характеристика вибірки емпіричного дослідження впливу рефлексивності на актуалізацію ресурсів саморозвитку особистості студентів; 2) Визначення типів рефлексивності, які впливають на актуалізацію ресурсів саморозвитку; 3) Характеристика структури взаємозв'язків між показниками рефлексивності та актуалізації ресурсів саморозвитку.

Викладення основного матеріалу дослідження. Відповідно до завдань статті розділ складається із трьох частин.

Частина 1. Процедура та вибірка емпіричного дослідження впливу рефлексивності на актуалізацію ресурсів саморозвитку особистості студентів

Об'єктом емпіричного дослідження є саморозвиток особистості, а предметом – вплив рефлексивності на актуалізацію ресурсів саморозвитку особистості студентів. Мета – визначення особливостей впливу рефлексивності на актуалізацію ресурсів саморозвитку особистості студентів.

Для досягнення поставленої мети були використані такі методики: 1) Методика дослідження рефлексивності А. В. Карпова; 2) Методика «Диспозиційна характеристика саморозвитку особистості» С. Б. Кузікової. У якості методів обробки результатів використовувалися: множинний лінійний регресійний аналіз із кроковим відбором незалежних змінних, кореляційний аналіз за Спірменом, структурний аналіз за А. В. Карповим.

У дослідженні взяли участь 50 студентів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у віці 20-21 рік, із них 29 – жіночої статі та 21 – чоловічої.

Частина 2. Типи рефлексивності, що впливають на актуалізацію ресурсів саморозвитку особистості студентів

Для того, щоб визначити, які типи рефлексивності (рефлексія минулої діяльності, теперішньої або майбутньої, або рефлексія відносин із іншими людьми) завдають найбільшого впливу на актуалізацію ресурсів саморозвитку студентів було використано множинний лінійний регресійний аналіз із кроковим відбором незалежних змінних. Як відомо, саме цей алгоритм включення незалежних змінних до рівняння регресії дозволяє відкинути ті з них, які мають найслабший вплив.

Перш за все ми визначили рівняння регресії для загального показника актуалізації ресурсів саморозвитку особистості студентів:

$$0,975 \cdot \text{Рефлексія відносин із іншими людьми} + 76,1 = \text{Актуалізація ресурсів саморозвитку}$$

Отримане високе значення $R^2 = 0,79$ свідчить про ефективність лінійної регресійної моделі. Як такі, що мають слабкий вплив на загальний показник актуалізації ресурсів саморозвитку були виключені усі показники рефлексивності, окрім рефлексії відносин із іншими людьми. Це вказує на провідну роль саме цього типу рефлексивності для саморозвитку особистості. Усвідомлюючи протиріччя у відносинах із іншими людьми, у сумісній діяльності з ними, особистість отримує змогу конструктивно змінювати себе. Цей висновок підтверджує положення культурно-історичної психології Л. С. Виготського [1] про те, що джерелом розвитку будь-якої психічної функції виступає соціальний, інтерпсихічний план її буття, а також ідеї сучасної гуманістичної психології та психотерапії, у яких саме відносини між людьми виступають простором саморозвитку особистості.

Для окремих ресурсів саморозвитку – потреба в саморозвитку та умови саморозвитку – виявилось неможливим побудувати регресійні моделі, оскільки не один з показників рефлексивності не завдає достатнього впливу на актуалізацію цих ресурсів, а відповідно не може бути включений до рівняння регресії.

У той же час рефлексія майбутньої діяльності завдає стійкого впливу на актуалізацію механізмів саморозвитку особистості, у якості яких розглядаються: самопізнання, усвідомлення розбіжностей між реальним та ідеальним я, чутливість до зворотного зв'язку, здатність до саморегуляції і самотворення:

$$0,413 \cdot \text{Рефлексія майбутньої діяльності} + 20,7 = \text{Актуалізація механізмів саморозвитку}$$

Ефективність моделі підтверджує достатньо високий $R^2 = 0,63$.

Отже, спрямованість рефлексивності студентів у майбутнє, їх здатність до проектування своєї діяльності забезпечує актуалізацію такого ресурсу їх особистісного саморозвитку як механізми саморозвитку. Така спрямованість може бути пов'язана з віковими особливостями, оскільки саме в студентському, юнацькому віці відбувається самовизначення та планування власного життєвого шляху, постановка життєвих цілей, визначення перспектив розвитку. Маємо зазначити, що С. Б. Кузікова [4] визначає рефлексію як один із механізмів саморозвитку особистості. Але ми та А. В. Карпов [3], який розглядає рефлексивність як інтегральну психічну властивість, не можемо погодитися із таким спрощеним підходом до проблеми рефлексивності.

Таким чином, основним фактором, що впливає на актуалізацію ресурсів саморозвитку особистості студентів, виступає рефлексія відносин із іншими людьми, що підтверджує положення культурно-історичної, а також гуманістичної психології про провідну роль відносин між людьми у їх розвитку. У той же час актуалізація власне механізмів саморозвитку (самопізнання, усвідомлення розбіжностей між реальним та ідеальним я, чутливість до зворотного зв'язку, здатність до саморегуляції

і самотворення) залежить від рефлексії майбутньої діяльності студентів, що пов'язано з особливостями студентського віку: самовизначенням та плануванням життєвого шляху, постановкою життєвих цілей, визначенням перспектив розвитку.

Частина 3. Структура взаємозв'язків між показниками рефлексивності та актуалізації ресурсів саморозвитку особистості студентів

Вище нами було охарактеризовано загальний вплив рефлексивності, та зокрема її типів на актуалізацію ресурсів саморозвитку особистості. У той же час, зважаючи на особливий, інтегральний, системний характер впливу рефлексивності на інші змінні, необхідно розглянути структуру взаємозв'язків між показниками рефлексивності та актуалізації ресурсів саморозвитку особистості студентів у залежності від рівня вираженості рефлексивності, оскільки, як було показано у дослідженнях А. В. Карпова та його учнів [3], від рівня рефлексивності залежить загальна структурна організація тієї чи іншої психологічної системи.

Для вирішення такого завдання студентів було розподілено на три групи відповідно до рівня вираженості рефлексивності: студенти із рефлексивністю нижче середнього рівня вираженості, студенти із середнім рівнем вираженості та студенти із рівнем вираженості рефлексивності вище середнього. Для всіх трьох груп було побудовано кореляційні матриці, які відбивають взаємозв'язки між показниками рефлексивності та актуалізації ресурсів саморозвитку, за допомогою кореляційного аналізу за Спірменом. Далі отримані кореляційні матриці оброблялись за допомогою структурного аналізу за А. В. Карповим, який дозволяє характеризувати психологічні системи. Але перед тим як розглянути особливості структурної організації взаємозв'язків, розглянемо їх змістовно.

У групі студентів із рефлексивністю нижче середнього рівня вираженості між показниками загальної рефлексивності, рефлексії відносин із іншими та актуалізацією ресурсів саморозвитку (потреба в саморозвитку, умови саморозвитку) утворюються статистично значущі ($p \leq 0,01$) зворотньопропорційні взаємозв'язки. Таке положення вказує на те, що у студентів із рівнем вираженості рефлексивності нижче середнього, вона не виступає засобом актуалізації ресурсів саморозвитку, а навпаки перешкоджає цьому процесу. Незначне її підвищення призводить до зниження актуалізації ресурсів. Це може бути пов'язане із тим, що особистість починає краще усвідомлювати перешкоди, які стоять на її шляху, але не усвідомлює можливості, перспективи та припиняє самотворчу діяльність.

Інша картина спостерігається у кореляційній матриці групи студентів із середнім рівнем вираженості рефлексивності. Тут існує прямопропорційний взаємозв'язок між рефлексією минулої діяльності та актуалізацією механізмів саморозвитку. Також існує зворотньопропорційний зв'язок між рефлексією минулої діяльності та актуалізацією потреби у саморозвитку ($p \leq 0,05$). Таке положення вказує на те, що вся система взаємозв'язків між показниками рефлексивності та актуалізації ресурсів саморозвитку перебудовується під впливом зміни загального рівня вираженості рефлексивності. Найбільш важливою у цій перебудові стає зміна функціональної ролі рефлексії. Якщо у студентів із рівнем вираженості рефлексивності нижче середнього рефлексія взагалі перешкоджає актуалізації ресурсів саморозвитку, то у студентів із середнім рівнем вона вже вбудовується у загальну психологічну систему саморозвитку – усвідомлення недоліків минулої діяльності стає механізмом саморозвитку особистості. У той же час стримуюча функція рефлексивності також зберігається. Якщо особистість розуміє, що недоліків у її минулій діяльності дуже багато, то вона просто «опускає руки», не хоче змінюватись, що і відбивається у зворотньопропорційному зв'язку між показниками рефлексії минулої діяльності та актуалізації потреби в саморозвитку.

У кореляційній матриці студентів із рівнем вираженості рефлексивності вище середнього наявні прямопропорційні взаємозв'язки між показником рефлексії майбутньої діяльності та актуалізацією механізмів саморозвитку, а також між показником рефлексії відносин із іншими людьми та актуалізацією потреби у саморозвитку ($p \leq 0,01$). Загальний показник рефлексивності утворює прямопропорційну кореляцію із показником актуалізації умов саморозвитку ($p \leq 0,01$). Також існує зворотньопропорційний зв'язок між показником рефлексії минулої діяльності та актуалізацією потреби у саморозвитку ($p \leq 0,01$). Розвиваючи нашу ідею про зміну функціональної ролі рефлексивності у системі саморозвитку залежно від рівня її вираженості, відзначимо, що у студентів із рівнем вираженості рефлексивності вище середнього вона отримує значно більшу кількість функцій, а також вмикається в актуалізацію всіх ресурсів саморозвитку. Так, рефлексія майбутньої діяльності забезпечує актуалізацію механізмів саморозвитку (самопізнання, усвідомлення розбіжностей між реальним та ідеальним я, чутливість до зворотного зв'язку, здатність до саморегуляції і самотворення), тобто дозволяє обрати цілі та стратегії саморозвитку. Завдяки рефлексії відносин із іншими людьми відбувається актуалізація потреби в саморозвитку, оскільки саме в особистісних взаємовідносинах відбувається перебудова смислових утворень особистості, ціннісний обмін між людьми. Інша людина дуже важлива для саморозвитку особистості, оскільки завжди чогось вимагає від неї, визначаючи зону найближчого розвитку. Рефлексивність загалом, як інтегральний показник, виступає умовою саморозвитку, забезпечуючи зміну модусу буття особистості, перехід від детермінації розвитку, до його самодетермінації. Також зберігається і перешкоджаюча функція рефлексії, що відбилось у зворотньопропорційному зв'язку між показниками рефлексії минулої діяльності та актуалізації потреби у саморозвитку. В такому разі ця перешкоджаюча функція може бути визначена як зберігаюча – якщо недоліків дуже багато особистості краще «зробити паузу», а не вдаватися до зусиль із самозмінення.

Вже на цьому етапі помітно, що структури значно відрізняються між собою, що підтверджує ідею системного впливу рефлексивності, який не може бути описано простими кореляційними матрицями усіх показників загалом усіх досліджуваних або простими регресійними рівняннями. Тому розглянемо структурні особливості взаємозв'язків між показниками рефлексивності та актуалізації ресурсів саморозвитку особистості студентів із різним рівнем вираженості рефлексивності, які було визначено за допомогою структурного аналізу А. В. Карпова (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Структурні особливості взаємозв'язків між показниками рефлексивності та актуалізації ресурсів саморозвитку особистості студентів із різним рівнем вираженості рефлексивності

Показник	Рефлексивність нижче середньої	Рефлексивність середня	Рефлексивність вище середньої
Індекс когерентності структури	10	13	15
Індекс диференційованості структури	18	4	9
Індекс організованості структури	-8	9	4

Індекс когерентності структури відбиває ступінь узгодженості змінних в кореляційній матриці, а отже узгодженості психологічної системи. Як видно із Табл. 1, із зростанням рівня вираженості рефлексивності зростає також і когерентність структури актуалізації ресурсів саморозвитку, тобто система стає більш інтегрованою, цілісною під впливом рефлексивності.

За допомогою індексу диференційованості у структурному аналізі характеризують ступінь неузгодженості взаємозв'язків. Так, найбільшу неузгодженість, а значить і хаотичну, слабку організацію має структура актуалізації ресурсів саморозвитку студентів із рівнем вираженості рефлексивності нижче середнього. При зростанні рівня вираженості рефлексивності до середнього індекс диференційованості значно спадає, що вказує на те, що система втрачає функціональну диференційованість, здатна ефективно виконувати меншу кількість завдань.

Структуру актуалізації ресурсів саморозвитку студентів із рівнем вираженості рефлексивності вище середнього можна визнати оптимальною, оскільки вона має виражену диференційованість при збереженні значної когерентності, тобто така структура має власне системний рівень організації та може забезпечувати ефективний саморозвиток особистості.

Зроблені висновки підтверджує також індекс організованості структури, який виступає характеристикою сформованості структури як цілого. Він розраховується як різниця між індексом когерентності та індексом диференційованості. Отже, структура актуалізації ресурсів саморозвитку студентів із рівнем вираженості рефлексивності нижче середнього не сформована як ціле, дуже диференційована, різнорідна. Структура актуалізації ресурсів саморозвитку студентів із середнім рівнем вираженості рефлексивності більш інтегрована, але функціонально не диференційована, дифузна, що зменшує її можливості у виконанні тих чи інших завдань. І лише структура актуалізації ресурсів саморозвитку студентів із рівнем вираженості рефлексивності вище середнього демонструє необхідний баланс між когерентністю та диференційованістю, тобто така структура значно інтегрована, цілісна, але у той же час здатна виконувати різні функції, можна казати про власне системний рівень її організації.

Таким чином, від рівня вираженості рефлексивності залежить як структурна організація актуалізації ресурсів саморозвитку особистості, так і функціональна роль рефлексії у цій організації.

Висновки

1. Основним фактором, що впливає на актуалізацію ресурсів саморозвитку особистості студентів виступає рефлексія відносин із іншими людьми, що підтверджує положення культурно-історичної, а також гуманістичної психології про провідну роль відносин між людьми у їх розвитку. У той же час актуалізація власне механізмів саморозвитку (самопізнання, усвідомлення розбіжностей між реальним та ідеальним я, чутливість до зворотного зв'язку, здатність до саморегуляції і самотворення) залежить від рефлексії майбутньої діяльності студентів, що пов'язано із особливостями студентського віку: самовизначенням та плануванням життєвого шляху, постановкою життєвих цілей, визначенням перспектив розвитку.

2. Від рівня вираженості рефлексивності залежить як структурна організація актуалізації ресурсів саморозвитку особистості, так і функціональна роль рефлексії у цій організації:

А) Структура актуалізації ресурсів саморозвитку студентів із рівнем вираженості рефлексивності нижче середнього не сформована як ціле, дуже диференційована, різнорідна. Загальна рефлексивність, а також рефлексія відносин із іншими перешкоджають тут актуалізації ресурсів саморозвитку, що пов'язано із усвідомленням перешкод.

Б) Структура актуалізації ресурсів саморозвитку студентів із середнім рівнем вираженості рефлексивності більш інтегрована, але функціонально не диференційована, дифузна, що зменшує її можливості у виконанні тих чи інших завдань. У таких студентів рефлексія вже вбудовується у загальну

психологічну систему саморозвитку, що забезпечується підвищенням загального рівня рефлексивності, а отже і її інтегруючого впливу: рефлексія минулої діяльності стає механізмом саморозвитку особистості. У той же час стримуюча функція рефлексивності також зберігається, рефлексія минулої діяльності здатна перешкоджати актуалізації потреби у саморозвитку.

В) І лише структура актуалізації ресурсів саморозвитку студентів із рівнем вираженості рефлексивності вище середнього демонструє необхідний баланс між когерентністю та диференційованістю, тобто така структура значно інтегрована, цілісна, але у той же час здатна виконувати різні функції, можна казати про власне системний рівень її організації. Рефлексивність у цій структурі отримує значно більшу кількість функцій, а також вмикається в актуалізацію всіх ресурсів саморозвитку. Так, рефлексія майбутньої діяльності забезпечує актуалізацію механізмів саморозвитку. Завдяки рефлексії відносин із іншими людьми відбувається актуалізація потреби у саморозвитку. Рефлексивність загалом, як інтегральний показник, виступає умовою саморозвитку, забезпечуючи зміну модусу буття особистості, перехід від детермінації розвитку, до його самодетермінації. У той же час зберігається і перешкоджаюча функція рефлексії, що відбилося у зворотньопропорційному зв'язку між показниками рефлексії минулої діяльності та актуалізації потреби у саморозвитку. В такому разі ця функція може бути визначена як зберігаюча.

Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні особливостей впливу рефлексивності на інші компоненти саморозвитку, а також на різних етапах життєвого шляху особистості.

Література

1. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский – М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. – 1136 с.
2. Дусавицкий А. К. Развитие личности в учебной деятельности / А. К. Дусавицкий. – Харьков, 2008. – 216 с.
3. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А. В. Карпов. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – 424 с.
4. Кузікова С. Б., Кузіков Б. О. Конструювання методики дослідження саморозвитку особистості / С. Б. Кузікова, Б. О. Кузіков // Вісник НТУУ "КПІ". Філософія. Психологія. Педагогіка. Випуск 2, 2010. – С. 106 – 112.
5. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – М.: Наука, 1997. – 190 с.

Literatura

1. Vygotskij L. S. Psihologija razvitija cheloveka / L. S. Vygotskij – М.: Izd-vo Smysl; Izd-vo Jeksmo, 2005. – 1136 s.
2. Dusavickij A. K. Razvitie lichnosti v uchebnoj dejatel'nosti / A. K. Dusavickij. – Har'kov, 2008. – 216 s.
3. Karpov A. V. Psihologija refleksivnyh mehanizmov dejatel'nosti / A. V. Karpov. – М.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2004. – 424 s.
4. Kuzikova S. B., Kuzikov B. O. Konstrujuvannja metodiki doslidzhennja samorozvitku osobistosti / S. B. Kuzikova, B. O. Kuzikov // Visnik NTUU "KPI". Filosofija. Psihologija. Pedagogika. Vipusk 2, 2010. – S. 106 – 112.
5. Rubinshtejn S. L. Chelovek i mir / S. L. Rubinshtejn. – М.: Nauka, 1997. – 190 s.